

Architecture in Belgium

A+274 Oktober/November 2018

BEL €20 – INT €25

Representation

Architecture in Belgium

A+274 Oktober/November 2018

5 Edito *Lisa De Visscher*

In the picture

- 6 Zacht verzet *Radim Louda*
12 Parels in de woestijn *Pieter T'Jonck*
16 Renoveren in Parijs *Amélie Luquain*
20 Radicale eenvoud
Véronique Patteeuw
25 Symbiose in de wanorde
Mathias Bouet

Zoom in

- 31 Interview met Grafton Architects
Christophe Antipas

Fundamenten

- 40 Koppelwerking *Véronique Boone*
44 Alsof je in een tekening loopt
Louis De Mey
47 Ontwerpen van binnenuit
Jolien Naeyaert
50 Het werkelijkheidseffect van de tekening
Bart Decroos
54 Op de grens van de werkelijkheid
Victoire Chancel en Anne-Laure Iger
57 BIM in verbeelding *Joep Gosen*

- 61 Waarheid, dromen en bedrog
Anne-Laure Iger en Victoire Chancel
65 Double coding
Véronique Patteeuw

70 Product news

Zoom out

- 81 Image and Architecture
Maxime Delvaux en Roxane Le Grelle
86 Raamwerk *Gitte Van den Bergh*
87 Central *Apolline Vranken*
88 Het boek dat Stynen zelf nooit schreef
Gitte Van den Bergh
90 Het verborgen oog van de architect
Véronique Boone
91 Architectuur over de taalgrens
Gitte Van den Bergh

Student

- 92 What's Wrong with the Big Box?
Apolline Vranken
94 Cover to Reveal *Apolline Vranken*

REDACTIE

Hoofdredacteur
Lisa De Visscher
Adjunct-hoofdredacteur
Eline Dehullu
Redactieassistent
Gitte Van den Bergh,
Apolline Vranken
Productiecoördinator
Grégoire Maus
Eindredactie Nederlands
www.controltaaldelete.be
Eindredactie Frans
Benoît Francès
Vertaling
Alain Kinsella, Nathalie Tabury,
Marina Scherps
Vormgeving
Kritis & Kritis
Font
AEG Renner & Starling
Drukkerij
Die Keure, Brugge
Beeld cover
Central ofaau, Atelier Brussels
Productive Metropolis, 2016.
Foto © Maxime Delvaux
Beeld cover fundamente
Matilde Everaert, Toegepast 21:
The Matter of Facts, 2016

Redactiecommissie
Olivier Bastin, Francis Catteeuw,
Agnieszka Zajac
Voorzitter
Ward Verbakel
Redactieadres
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
redactie@a-plus.be
www.a-plus.be

A+ is een publicatie van
ICASD VZW
Informatiecentrum voor Architectuur,
stedenbouw en design

Verantwoordelijke uitgever
Philémon Wachtelaer
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
Copyright ICASD
De verantwoordelijkheid voor
de gepubliceerde artikels berust
uitsluitend bij de auteurs.
Alle rechten voor het (zelfs
gedeeltelijk) reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden
voor alle landen.

RAAD VAN BESTUUR ICASD

Voorzitter
Philémon Wachtelaer
Vicevoorzitter
Chantal Vincent
Secretaris
Geert De Groot
Leden
Olivier Bastin, Dag Boutsen,
Sylvie Bruyminx, Paul Dujardin,
Benoît Moritz,
Piet Van Cauwenberghe,
Eddy Vanzieleghem,
Ward Verbakel

PROGRAMMERING

Coördinatie
Roxane Le Grelle

COMMUNICATIE & MARKETING

Verantwoordelijke
Louise Van Laethem

PUBLICITEITSREGIE A+ MEDIA

Rita Minissi, rita.minissi@mima.be
Tel +32 (0)2 332 37 82
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel

ADVERTEERDERS

ALBINTRA
BEWOOD
BOZAR
LEEFMILIEU BRUSSEL
CARIMAR
CARRIÈRES DU HAINAUT
ECOBAT CONSTRUCT
ETERNIT
FLOREN
GEBERIT
HEWI
HEWLETT PACKARD
HOLCIM
KAWNEER
KINGSPAN
KINNARPS
KORATON
NIKO
RENSON
SCHUCO
SKYLUX
STÜV
VELUX
VISSMANN
VITRA
VOLA

Biografieën

Christophe Antipas

is architect, afgestudeerd aan EPFL École polytechnique fédérale de Lausanne (CH). Hij werkte een tijd voor Xaveer De Geyter Architects en was medeoprichter van LLAC architecten in Brussel. In 2017 verhuisde hij naar Dublin en richtte er samen met Lucy Jones het architectenbureau Antipas Jones op.

Véronique Boone

is burgerlijk ingenieur in architectuur (UGent) met een DEA in architectuur geschiedenis (Sorbonne, Parijs). Ze doceert aan La Cambre Horta ULB, waar ze ook aan een doctoraatsonderzoek werkt, over Le Corbusier en de film (in medevoogdij ENSAP Lille). Ze is op het moment de secretaris van de Belgische afdeling van Docomomo.

Mathias Bouet

studeerde in 2016 als architect af aan de Faculté d'Architecture La Cambre/Horta van de ULB. Zijn eindwerk handelde over rotondes. Bouet werkt sinds september samen met het Brusselse bureau V+.

Victoire Chancel

is architect (ULB) en studeerde film in Parijs. Sinds 2015 voert ze een doctoraatsonderzoek (FWO) uit naar de manier waarop een ontwerp is opgebouwd en de paradoxale relatie ervan met de realisatie.

Louis De Mey

studeerde als ingenieur-architect af aan de Universiteit Gent. Hij werkt momenteel als architect, publiceert als freelance criticus in De Witte Raaf, H ART en Rekto:Verso en opereert als occasioneel scenograaf voor cc Strombeek.

Bart Decroos

is architect, onderzoeker en redacteur gevestigd in Brussel. Hij is momenteel bezig met een doctoraatsonderzoek aan de Universiteit Antwerpen (aspirant van het FWO). Hij is redactielid van OASE Journal for Architecture en schrijft voor verschillende architectuurtijdschriften.

Maxime Delvaux

is architectuurfotograaf. Hij doceert fotografie in Brussel en geeft les in verschillende Europese architectuurscholen.

Joep Gosen

is ingenieur-architect, fotograaf en schrijver. Hij is opgeleid in Eindhoven en werkt sinds 2007 in België, zowel voor zijn eigen praktijk als op freelancebasis voor bureaus. In het verleden schreef hij al voor Ar-Tur, Architectuurwijzer en Archined.

Anne-Laure Iger

is architect. Ze studeerde af aan de École Nationale Supérieure de Bretagne. Sinds 2016 voert ze een onderzoek in het kader van haar doctoraat aan de ULB over architectuurtentoonstellingen in Brussel tussen 1969 en 2018.

Radim Louda

is architect. Hij was curator en scenograaf van het Luxemburgse Paviljoen voor de 13de Architectuubiennale van Venetië (2012). Hij is medeoprichter van 'Central office for architecture and urbanism' in Brussel, waar hij aan architectuur- en stedenbouwprojecten werkt op verschillende schaalniveaus. Sinds 2012 doceert hij aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture in Versailles.

Amélie Luquin

is architecte en studeerde af aan de ENSA-Versailles in 2016. Ze werkte bij verschillende Parijse architectuurbureaus, zoals LVK, SEARCH of Atelier Du Pont, alvorens toe te treden tot de redactie van het architectuurtijdschrift Architecture CREE. Ze is eveneens jurylid bij eindjury's op verschillende architectuurscholen.

Jolien Naeyaert

is ingenieur architect en beeldend kunstenaar, wonend in Brussel. Ze studeerde af aan de Universiteit van Gent (2012) en deed daaropvolgend autonome vormgeving aan het KASK School of Arts Gent. Sinds eind 2015 is ze aan het werk bij Robbrecht en Daem architecten.

Véronique Patteeuw

is associate professor aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture et du Paysage Lille en redacteur van het tijdschrift OASE. Haar onderzoek focust op de theorie en de geschiedenis van architectuurpublicaties in relatie tot de geschiedenis van de postmoderniteit.

Pieter T'Jonck

is architect en schrijft voor diverse kranten, tijdschriften en boeken in binnen- en buitenland over architectuur, beeldende kunst en podiumkunsten. Hij werkt voor Klara Radio en was hoofdredacteur van A+ in 2015-2016.

Fundamenten

Representation

Ontwerpen van binnenuit

Het digitale tijdperk heeft een grote impact op de uitdrukkingsvormen die gehanteerd worden en de ontwerpen die eruit voortkomen. Camera, computer en digitale tekenprogramma's liggen tussen het blikveld van de architect en wat hem omringt. Wat is dan nog de rol van de handgemaakte schets?

Jolien Naeyaert

De schets ligt aan de basis van vele kunstvormen – denk maar aan de tekeningen van Pier Paolo Pasolini of *The Green Line* van Francis Alÿs. De hand van de architect die lijnen maakt op een blad papier, is verwant aan het lichaam van de danser die zoekt naar een ongeziene choreografie. In dat opzicht is schetsen tijdens het ontwerpproces een vorm van improviseren. Want hoe kun je tekenen wat je nog niet kent? Hoe kun je schrijven wat je nog niet kunt verwoorden? Hoe kun je anders bewegen dan voordien? Tijdens het schetsen gaat het dan ook niet meteen over de vraag of je nu een goede of slechte tekening aan het maken bent. Relevant

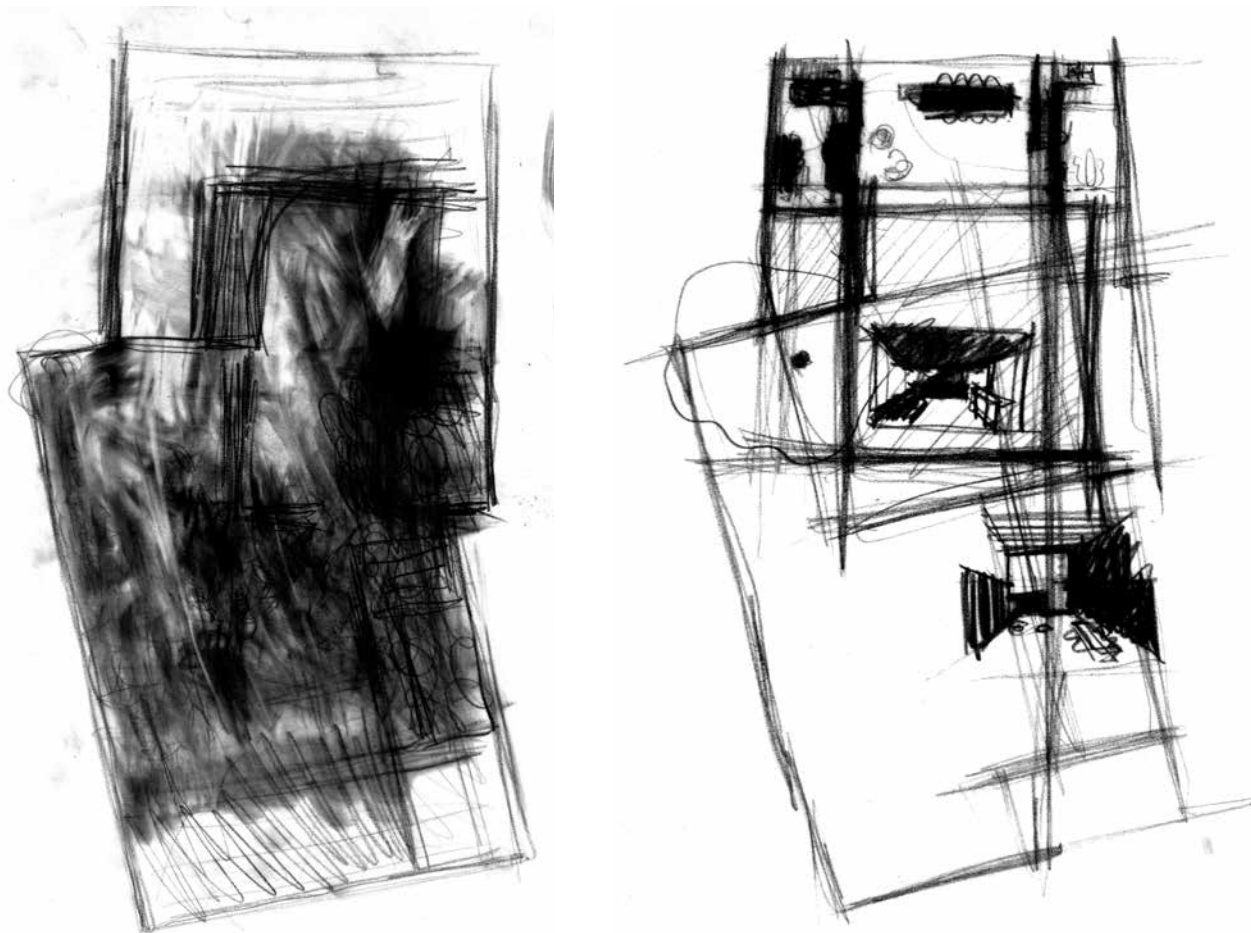
is wat de lijnen op het blad teweegbrengen en evoceren.

Met de tentoonstelling *Line, Light, Locus* op de architectuurbiënnale van Venetië dit jaar, verklaart Elisabeth Hatz haar liefde aan de architectuurtekening, met werk van Sir John Soane tot Superstudio en van Veronese tot Gordon Matta-Clark. Er zijn twee schetsen te bezichtigen die Marie-José Van Hee maakte tijdens het ontwerpen van haar eigen huis, waarbij opvalt dat geen enkele lijn definitief blijkt. De schetsen bieden dan ook inzicht in het ontwerpproces, eerder dan in het uiteindelijke resultaat. Op hetzelfde blad papier toont de samenkomst van lijnen hoe het ontwerp stapsgewijs transformeert. In die zin worden tekeningen ook gekenmerkt door een eigen tijdsdimensie. Wanneer een architect het ontwerp van een gebouw vormgeeft tijdens het schetsen, legt hij niet één gebouw vast, maar beweegt hij zich tussen toekomst en herinnering, tussen verbeelding en collectief geheugen.

Wanneer een architect het ontwerp van een gebouw vormgeeft tijdens het schetsen, legt hij niet één gebouw vast, maar beweegt hij zich tussen toekomst en herinnering, tussen verbeelding en collectief geheugen.

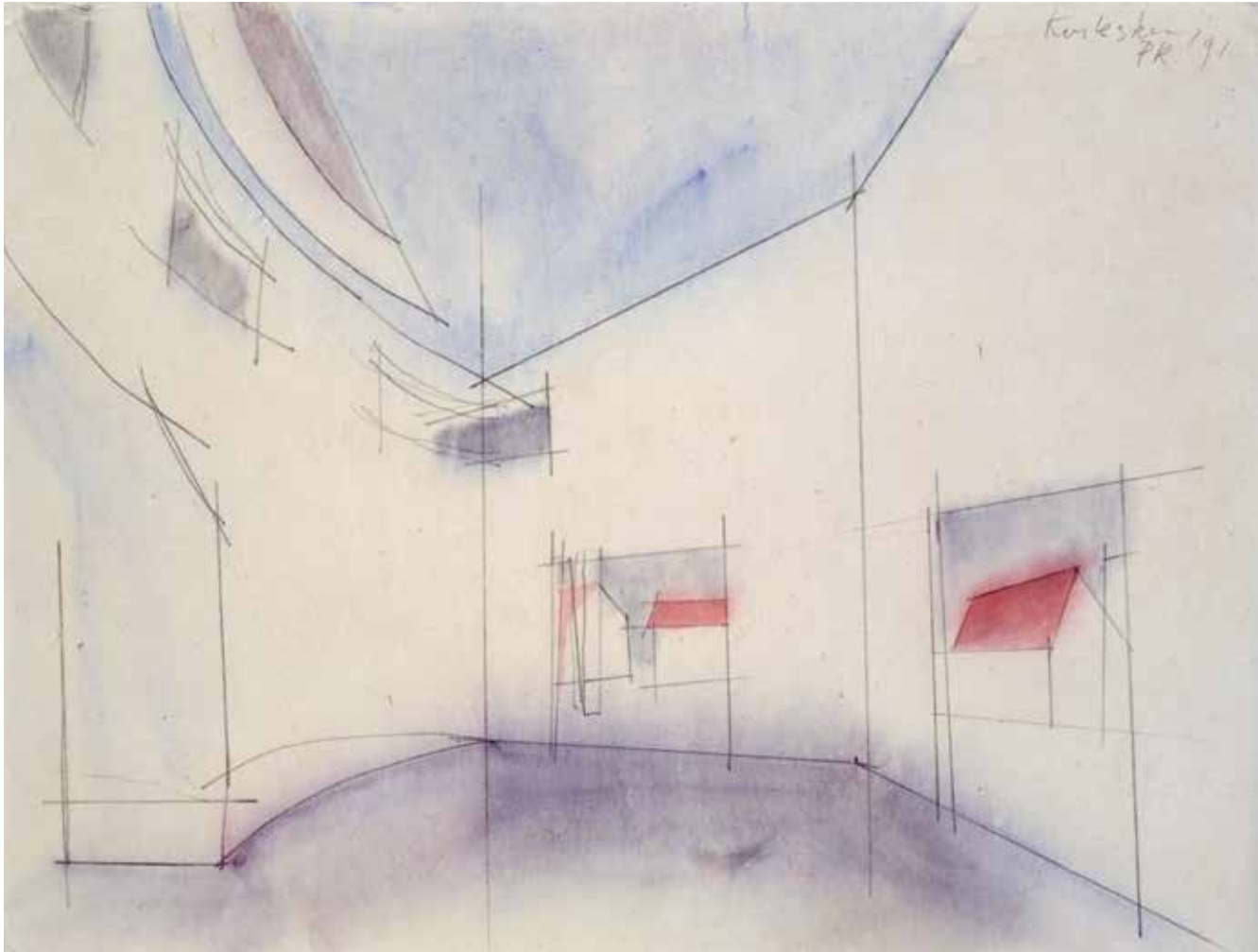
47

Representation

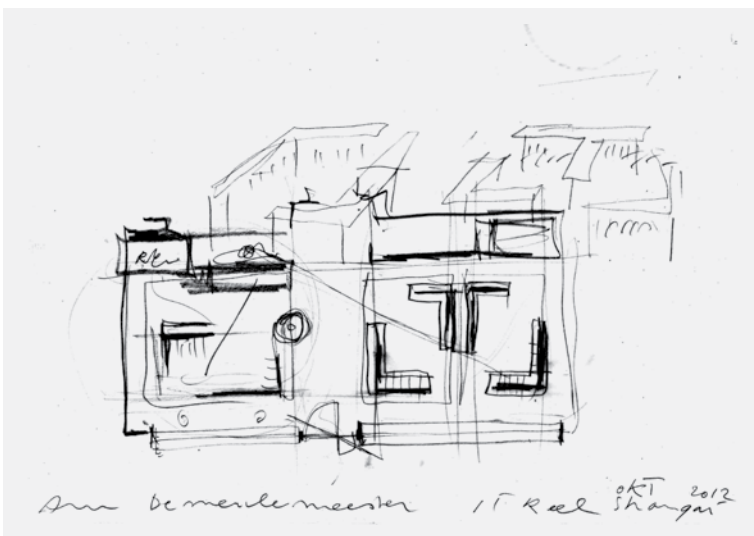
Marie-José Van Hee, schetsen van eigen huis in Varkensstraat, Gent, 1990

Representation

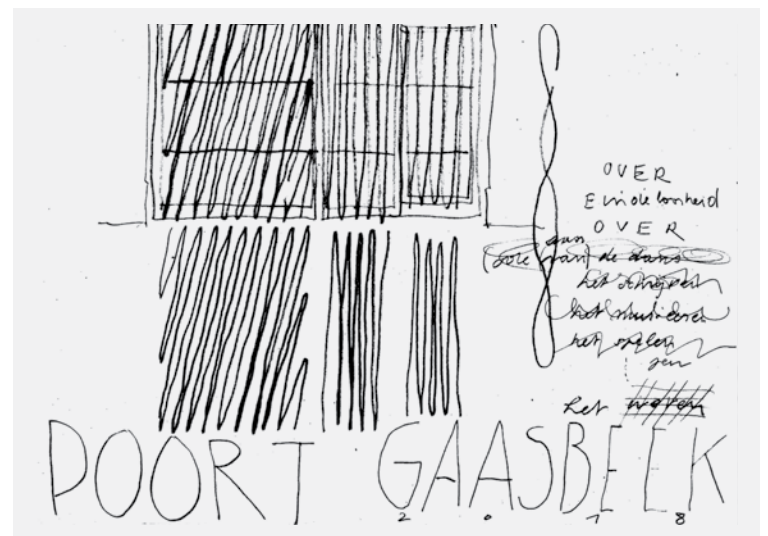
© Robbrecht en Daem architecten

Paul Robbrecht, BAC Bank, Kerksken, 1991

© Robbrecht en Daem architecten

Paul Robbrecht, Ann Demeulemeester Shop, It Plaza, Shanghai, 2012

© Robbrecht en Daem architecten

Paul Robbrecht, Poort Gaasbeek, 2018

Oneindigheid

In zijn essay ‘Drawn to That Moment’ – dat deel uitmaakte van de tentoonstelling *Drawing. The Bottom Line* (S.M.A.K., Gent, 2016) – vergelijkt John Berger een schets van een boom met een foto van diezelfde boom. “In het moment van het zien van een boom zit een ervaring van een heel leven vervat. Dat is de manier waarop tekenen het proces van verdwijningen afweert en de gelijktijdigheid van een veelheid aan momenten voorstelt.” Dat doet denken aan het werk van kunstenaar Patrick Van Caeckenbergh, die jarenlang nauwkeurig bomen observeerde om vervolgens hun essentie te vatten en verder te improviseren tot zijn *Drawings of Old Trees*. De reeks toont bomen met fotografische precisie, terwijl ze in werkelijkheid niet bestaan. Een gestalte van vertakkingen die zich almaar voortzetten.

Bij Robbrecht en Daem architecten hangt een werk van Van Caeckenbergh aan de muur. *Endlessness*, noemt Paul Robbrecht het. “Elk goed architectuurproject heeft zo’n graad van oneindigheid in zich.” Zittend aan zijn ontwerptafel vertelt hij over de unieke gebeurtenis waarbij de eerste schets van een project tot stand komt. “Het creëren van architectuur is hoofdzakelijk een interne bezigheid. Maar de eerste veruitwendiging, die eerste potloodstrepen op papier, is toch wel een moment.”

Terwijl hij zijn woorden al tekenend verduidelijkt, gaat hij voort: “Het is in eerste instantie vooral een communicatie naar jezelf toe. Plots staat het buiten jou en kijk je ertegenaan. Je gaat erop reageren en maakt nieuwe schetsen. Vervolgens werkt het als uitlokkingsfenomeen: je confronteert er anderen mee en je verwacht er een reactie op.”

De directheid en vrijheid die het tekenen in zich draagt, stuurt het gesprek. Tijdens het creatieproces kun je afgeleid raken door duizenden- en-een dingen, maar de potloodstreep houdt een zekere helderheid en gevoeligheid in het ontwerp. Net als de bijzondere belangstelling voor kleur die Robbrechts aquarellen kenmerkt. “Ik voel de behoefte om een soort bevattelijke greep te krijgen op de onderlinge verbanden tussen kleuren. Ze hebben een werking op onze psyche.”

Zien en ervaren

Schrijfster Rebecca Solnit heeft het in haar boek *A Field Guide to Getting Lost* (2005) over de spatiale kracht van de kleur blauw. Het is inspirerend om te lezen hoe ze verwondering opwekt voor het blauw van de afstand, het blauw van de horizon en van afgelegen bergen: “*The color of that distance is the color of an emotion, the color of solitude and of desire, the color of there seen from here, the color of where you are not. And the color of where you can never go. For the blue is not in the place those miles away at the horizon, but in the atmospheric distance between you and the mountains.*”¹ De associaties die kleuren oproepen, tonen hoe tekeningen ook een ruimtelijke ervaring kunnen belichamen.

Wat ervaart de architect wanneer hij het ontwerp van een gebouw schetst? En hoe positioneert hij zich? *De tekenaar en de liggende vrouw* (ca. 1525), een befaamde houtsnede van Albrecht Dürer, toont een man die vanuit één blik en meetsysteem de vrouw die voor hem neerligt nauwkeurig probeert neer te pennen op papier. De constellatie bewerkstelligt een afstand tussen diegene die kijkt en diegene die bekeken wordt. Een opsplitsing tussen subject en object, observator en omgeving. Als je de architecturale ervaring van een ruimte op papier wilt verbeelden, lijkt het evenwel interessant die afstand te overbruggen en je aan de kant van de liggende vrouw te positioneren – niet alleen een ruimte schetsen vanuit het standpunt van de kijker, maar een ruimte ontwerpen alsof je je erin bevindt en er deel van uitmaakt.

Marius Grootveld van Veldwerk Architecten spreekt in zijn ontwerpstudio ‘Ritual & Representation’ over hoe beelden vandaag meer over de realiteit van het zien lijken te gaan dan over de realiteit van het ervaren. Alsof we meer bezig zijn met een wereld gezien door de lens van de camera dan door ons eigen ‘mentaal oog’. Tijdens het ontwerpproces zoekt hij dan ook inspiratie in de beeldvorming uit de middeleeuwen. Voor de ratio en het perspectief van de renaissance het overnamen, bevatten de beelden meer elementen van “opeenvolging, beweging, tijd en herinnering”. Ook Chinese landschapstekeningen dragen die kwaliteit in zich. Ze nodigen je uit om door de verbeelde ruimte te wandelen, eerder dan ze vanaf een afstand overpeinzend te beschouwen.

Tijdens het ontwerpproces zijn tekeningen in eerste instantie bedoeld om later te worden omgezet in fysiek gebouwde ruimte. Wat dan met de vele ontwerpschetsen die de werf niet hebben gehaald? Álvaro Siza, wiens prachtige tekeningen niet altijd in steen werden omgezet, weet in zijn boek *Poetic Profession* (1986) de relevantie van de schets des te meer in de verf te zetten: “*Something of it all, however, remains.*”² Fragmenten worden bewaard in het diepste van ons wezen, tot iemand ze later zal vinden. En ze zullen sporen achterlaten in ruimtes en mensen.

Tijdens het creatieproces kun je afgeleid raken door duizend-en-een dingen, maar de potloodstreep houdt een zekere helderheid en gevoeligheid in het ontwerp.

Patrick Van Caeckenbergh,
*Le Chêne de Coglée,
Ille-et-Vilaine (dessin),
potlood en witte acrylverf
op karton, 2013*

Marc Damage © In Situ – Fabienne Leclerc, Paris

¹ Rebecca Solnit, *A Field Guide to Getting Lost*, Canongate Books Ltd, London, 2005, pp. 29–30

² Kenneth Frampton, *Álvaro Siza: Poetic Profession*, Electa, Florence, 1986, p. 7

A+275 Best Of

© Mathias Van Rosse

XDGA, Rogierplein, Brussel

Het eindejaarsnummer 2018 van *A+ Architecture in Belgium* wordt een nummer met 'Best Of'-projecten. A+ vroeg aan 50 jonge en vooraanstaande architecten en ontwerpers, bouwmeesters, fotografen, critici, ministers, directeurs van architectuur- en kunstinstituten, journalisten en docenten om een top 5 te maken van recent gerealiseerde projecten in België of projecten van Belgische architecten in het buitenland (2016–2018). We ontvingen reacties van Sofie De Caigny (directeur Vlaams Architectuurinstituut), Pascal Smet (Minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, belast met Mobiliteit en Openbare Werken), Georgios Maillis (Charleroi Bouwmeester), Paul Dujardin (CEO Bozar), Paul en Johannes Robbrecht (Robbrecht en Daem architecten), Kersten Geers en David Van Severen (Office KGDVS), Marc Mawet (Matador) en vele andere.

Cover

Randmotief
© Richard Venlet,
Bourdeaux, 2018

Abonneer u nu op A+!

*
U ontvangt 6
nummers per jaar.

*
Standaard: € 90 (incl. btw)

Student: € 49 (incl. btw)

Kies voor A+More! € 250 (incl. btw)

- U krijgt bovenop de 6 tijdschriftnummers per jaar:
- duotickets voor 6 A+ lezingen in Bozar
  - duotickets voor onze tentoonstellingen en debatten
  - uitnodigingen voor vip-evenementen en vernissages
  - toegang tot ons tijdschriftenarchief (1973–heden)

Abonneer u door overschrijving op het nummer van ICASD met vermelding 'A+ abonnement' of 'A+More':

IBAN: BE25 3101 3956 3282 – BIC: BBRUBEBB

www.a-plus.be/abonnements
abonnement@a-plus.be